

Valeriu D. Călărășanu

Considerații cu privire la amplitudinea locuirii în municipiul daco-roman Tibiscum și în *territorium*-ul acestuia

Considerations on the extent of habitation in the Dacian- Roman city of Tibiscum and its *territorium*

Abstract: *Although initial data are limited, we can try to reconstruct the demographic dimension of some of the ancient Dacian-Roman towns and their administrative territories. In the case of the administrative territory (territorium) of municipium Tibiscum, the reconstruction we propose points to a population of 25-35,000 inhabitants.*

Cuvinte-cheie: *Tibiscum, demografie, teritoriu, locuire, densitate*

Keywords: *Tibiscum, demography, territory, habitation, density*

Atunci când abordează problema dimensiunii demografice a așezărilor din Dacia Romană, chiar și (de fapt aproape numai) marginal, exegeza noastră preferă formulele evazive. *Se apreciază că numărul total al populației se ridică la 15.000-20.000 locuitori, după unii cercetători și la 20.000-25.000 locuitori ori chiar mai mult, după alți autori, reține tratatul Istoria Românilor*¹, cu referire la capitala provincială a Daciei, Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Această stare de fapt constituie o provocare suplimentară pentru ceea ce ne interesează aici: să formulăm, chiar cu riscul reluării unor argumente-suport (dar pe care ne vom strădui să le detaliem), o estimare cât mai verosimilă pentru dimensiunea demografică a municipiului antic Tibiscum – a aglomerării urbane propriu-zise (castrul/garnizoana, *vicus*-ul militar și orașul civil²), dar și a *territorium*-ului acestuia.

¹ Protase 2010, pg. 57. Pentru a fi riguroși, trebuie să spunem că există și studii, chiar dacă insuficiente și neintegrate într-o direcție generală de investigație, care pun la dispoziție celor interesați și eșafodajul argumentativ ori măcar o parte a acestuia.

² Dumitru Protase reținea, în 2001, posibilitatea ca așezarea civilă de pe malul drept al râului Timiș să nu fi făcut parte din municipiu, fără a subscrie însă la această opinie (Protase 2001). În analiza noastră, ne raliem opiniei dominante că și aceasta a făcut parte dintr-un același ansamblu urban.

Modelul cu care vom opera include câteva prezumții, bazate pe contextul evenimential pe care provincia și, în particular, colțul său sud-vestic le-a cunoscut de-a lungul secolelor II-IV. Astfel, considerăm că acest centru urban a avut o evoluție relativ lentă în primul secol de existență (când, de altfel, pare să fi fost aparținut *territorium*-ului capitalei provinciale³, de care s-a individualizat abia o dată cu dobândirea statutului de *municipium*), apogeul dezvoltării sale demografice fiind atins în primul sfert al secolului III (în generația Severilor); acest moment a fost urmat de o relativă stagnare pentru aproape o jumătate de secol și de un regres lent de-a lungul următoarei sute de ani. Firesc, analiza noastră țintește, în primă etapă, să evalueze potențialul vârf de dezvoltare demografică, vârf care, la scară locală, se suprapune cu dobândirea statutului de *municipium*, iar la scară provincială, cu maxima expansiune a procesului de urbanizare din Dacia Romană.

Disponem, din fericire, de câteva date-input care să ne permită acest exercițiu: este vorba, deloc surprinzător, de informațiile privitoare la trupele care au staționat în această importantă garnizoană, esențială pentru apărarea nemijlocită a capitalei provinciale de la Ulpia Traiana. Știm, astfel, că în primele decenii ale secolului III, în castrul de la Tibiscum⁴ au staționat simultan trei unități militare: *Cohors I Vindelicorum equitata civium Romanorum* și, respectiv, detașamentele auxiliare *Numerus Palmyrenorum Tibiscensium* și *Numerus* (apoi *Ala I*) *Maurorum Tibiscensium*⁵. În ceea ce privește efectivele celor trei unități, prima valoare certă o avem în cazul cohortei de vindelici, despre care știm că era o *cohors miliaria* (cu o total grosier de o mie de luptători), spre deosebire de *Cohors I Sagittariorum*, pe care o înlocuise, care număra doar 500 de oameni⁶. Această valoare (care este una rotunjită) poate fi detaliată suplimentar, ea fiind compusă din cca. 800 de infanteriști și cel puțin 240 de cavaleriști⁷; ne interesează acest detaliu, întrucât componenta ecvestră prezumă existența unui contingent proporțional ca mărime de populație civilă asociată creșterii și întreținerii cailor.

În ceea ce privește unitățile auxiliare de tip *numerus*, pornim, generic, de la informația că acestea însumau efective de cel puțin 100 și cel mult 1.000 de militari fiecare⁸. În cazul particular al detașamentului de mauri, putem aprecia, pornind de la faptul că aceasta a fost reorganizată ca ala în orizontul de timp pe care-l analizăm, că efectivele sale se cifrau în jurul valorii de 500 de militari⁹. Având în vedere faptul că și detașamentul de arcași palmyreni opera tot călare, respectiv că cele două unități de numeri de la Tibiscum aveau de făcut față unor misiuni suplimentare, considerăm că nu vom greși

³ Dacă asupra acestui aspect există în exegeză un consens relativ larg (fără a se întemeia însă pe o argumentație incontestabilă), în ceea ce privește *territorium*-ul tibiscan, opiniile acoperă o paletă largă. Vom reveni asupra problemei.

⁴ Avem în vedere castrul mare, construit în anul 165, după sosirea cohortei de vindelici, castru care a încorporat cele două fortificații anterioare (Timoc 2007, pg. 88).

⁵ Timoc 2007, pg. 88; Tibiscum.ro (site de prezentare a rezervației arheologice Tibiscum, elaborat sub coordonarea arh. Dorel Micle și cu colaborarea arh. Călin Timoc).

⁶ Tibiscum.ro

⁷ Davison 1989, pg. 167. Alți autori (A.K. Goldsworthy, D.J. Breeze ș.a.) apreciază componenta ecvestră a unei cohorte la cel puțin 256 oameni.

⁸ Erdkamp 2011, pg. 195 și urm.

⁹ Dixon-Southern 1992, pg. 23, care-l evocă pe Arrian, guvernatorul de Cappadocia, potrivit căruia o *ala* era compusă din 512 călăreți.

dacă vom estima efectivele ambelor unități la aceeași valoare (care, pe deasupra, este și o medie statistică), considerând în același timp, din rațiuni de prudență analitică, că aceasta este o valoare maximală¹⁰. Firesc, vom adopta și o valoare minimală pentru efectivele celor două unități de tip *numerus*, opțiunea noastră fiind că cifra de 200 este acoperitoare pentru toate ipotezele¹¹.

În concluzie, vom estima efectivele reunite ale *Numerus Palmyrenorum Tibiscensium* și *Numerus Maurorum Tibiscensium* la un minim de 400 și un maxim de o mie de luptători, ceea ce ne conduce la un total al garnizoanei tibiscense, pentru primul sfert al secolului III, de minim 1.400 și maxim 2.000 de oameni, dintre care aproape două treimi erau luptători călare.

În strânsă legătură cu garnizoana militară, inclusiv sub aspect funcțional-demografic, evolua și cea de-a doua componentă a aglomerării urbane de la Tibiscum, desemnată generic drept *vicus*-ul militar. Aici locuiau în primul rând familiile militarilor din castru, unii veterani (de asemenea cu familiile lor), dar și o paletă largă de categorii socio-profesionale dependente economic și instituțional de unitățile militare și administrația asociată acestora, cărora le furnizau mărfuri și servicii: meșteșugari, comercianți ș.a.m.d. În ceea ce privește prima subcategorie, cea a familiilor de militari și veterani, considerăm că o estimare prudentă și totodată realistă este că aceasta fluctua între un coeficient de 1,2 și unul de 1,5, luând ca bază unitară efectivul populației militare din castru. Această estimare pornește de la prezumția că cea mai mare parte a militarilor staționați la Tibiscum

¹⁰ Reținem însă și faptul că, pentru Dumitru Protase (Protase 2010-b, pg. 110), aceasta este o valoare minimală.

¹¹ Aceasta este și valoarea generică reconstituită de Eugen S. Teodor (Teodor 2017) pentru cele mai multe dintre unitățile de numeri staționate în aceeași perioadă în castelele de pe Limes Transalutanus.

nu aveau familii în *vicus*, dar că familiile acelor care aveau numărau în medie, în afara titularului, cel puțin alți doi membri (soția și un copil); de asemenea, că numărul de veterani stabiliți în imediata vecinătate a garnizoanei va fi fost destul de însemnat, având în vedere că unitățile de proveniență – cele din castrul de la Tibiscum¹² – se aflau deja în această locație de cel puțin o generație, dar că lăsarile la vatră erau relativ recente.

Până de curând, cercetările arheologice au pus în evidență, în *vicus*-ul de la Tibiscum, cel puțin cinci ateliere meșteșugărești¹³, de importanță locală, dar care certifică existența aici a unui deloc neglijabil segment de meșteșugari asociați garnizoanei și, totodată, distincți de aceasta, cel puțin unii dintre ei fiind organizați în *collegia*. Reținem și informația că aceste ateliere, care asigurau manufacturarea ceramicii, sticlei și mărgelilor, precum și prelucrarea pietrei și a metalelor (bronz, aur și argint), serveau ca bază pentru exportul produselor către sarmații iazygi, ceea ce presupune o producție ceva mai însemnată, deci un număr mai ridicat de meșteșugari, la care se adăuga un contingent oarecare, permanent, de comercianți¹⁴. Luate la un loc, categoriile profesional-economice – celor două deja menționate putându-li-se adăuga și administratorii resurselor naturale exploatate în bazinul Tibiscum (saline și pășuni¹⁵, cariere de piatră etc.), respectiv, personalul subordonat acestora – poate fi estimat, tot raportându-ne la baza unitară a populației militare din castru, printr-un coeficient de 0,3-0,5.

Rotunjind coeficienții mai sus invocați la 2,0-2,3 (operațiune justificată de raționamentul că în afară de categoriile de locuitori vicani deja menționate se mai puteau număra și altele, mai reduse numeric, dar nu lipsite de importanță, precum funcționarii administrativi ori sacerdoții nemilitari), putem aprecia că populația din *vicus*-ul militar de la Tibiscum era aproape dublă în raport cu cea din castru: respectiv, vorbim de un minim probabilistic de 2.800 locuitori (2x1.400) și un maxim probabilistic de 4.600 locuitori (2,3x2.000) – ceea ce ne conduce la un total demografic, în partea de pe malul stâng a aglomerării urbane de la Tibiscum, de 4.200 până la 6.600 oameni.

Situația demografică a celei de-a treia componente a aglomerării urbane de la Tibiscum – aglomerare care, se pare, a fost reunită într-un singur corp administrativ chiar în intervalul pe care-l supunem analizei, o dată cu dobândirea statutului de *municipium* – este, trebuie să subliniem, cel mai greu de cuantificat, fie și în termeni probabilistici. Aici, pe malul drept al râului Timiș, a existat o importantă densitate de locuire¹⁶, având a presupune că ea reunea, pe lângă coloniști de diferite condiții juridice și social-profesionale (cu o vădită evidențiere a îndeletnicirilor agro-pastorale), un număr semnificativ (raportat la populația totală a aglomerării pe care o analizăm) de locuitori de origine autohtonă,

¹² Nu excludem posibilitatea ca aici să se fi instalat și veterani originari din alte garnizoane, dar ponderea lor va fi fost statistic neglijabilă.

¹³ Benea 2008, pg. 379, Protase 2010, pg. 64.

¹⁴ Ca argument suplimentar în acest sens, notăm că la Tibiscum este atestat inclusiv un punct vamal (Benea 2016, pg. 250)

¹⁵ Benea 2016, pg. 229, pledează pentru existența la Tibiscum a unei filiale administrative a unui *conductor pascui et salinarum*

¹⁶ O parte a locuințelor din această zonă a aglomerării urbane de la Tibiscum a fost ridicată peste urmele unui castru de pământ amenajat pe malul drept, se pare, în perioada incipientă a organizării provinciei. Detaliul face dovada faptului că, deși s-au constatat dovezi ale unei locuiri autohtone în zonă, în perioada anterioară cuceririi romane, așezarea civilă de pe malul drept nu continuă a așezare dacică (vezi Benea 2016, pg. 152)

geto-dacică¹⁷. Singurii indicatori cu care putem opera în acest caz, cu toată relativitatea lor, sunt suprafața așezării civile¹⁸ (aproximativ egală cu cea ocupată pe malul drept de ansamblul castru-*vicus* militar) și, după cum pare să o demonstreze investigația arheologică, densitatea de locuire comparabilă cu cea din *vicus*-ul militar. Ținând cont de precaritatea evaluărilor bazate pe acești indicatori, vom opta pentru o plajă mai largă de probabilitate, considerând că zona de pe malul drept a aglomerării urbane tibiscane reprezintă cel puțin jumătate și cel mult egalul¹⁹ încărcăturii demografice a ansamblului de pe malul stâng: în cifre absolute, minim 2.100 și maximum 6.600 de locuitori.

Ajungem astfel la un total general al ansamblului de locuire urbană de la Tibiscum, pe care, însumând cifrele de mai sus, îl putem încadra între limitele 6.300 – 13.200 locuitori, ori, dacă ponderăm limitele intervalului probabilistic cu o zecime²⁰, între opt și 12 mii de oameni. De altfel, oscilația între aceste limite²¹ nu este neapărat limitată la modelarea metodologică la care am recurs aici, ea putând fi, într-o măsură destul de ridicată, și o manifestare naturală a fluctuațiilor demografice specifice epocii. Antichității, ca de altfel și tuturor celorlalte epoci preindustriale, îi sunt caracteristice fluctuațiile ample, de la an la an, ale dimensiunii unei comunități locale, atât prin jocul nașterilor și deceselor (afectat într-o măsură dramatică de alternanța calității recoltelor și de maladii), cât și datorită strămutării mai mult sau mai puțin dirijate a unor contingente de populație, cu atât mai probabile cu cât profilul centrului urban Tibiscum a fost, pe toată durata de funcționare a provinciei Dacia Augusti, unul militar-meșteșugăresc.

Considerăm că, cu toate limitele acestei reconstituiri (dictate, de altfel, de precaritatea informațiilor de care putem dispune), nivelul de 10.000 de locuitori pentru centrul urban Tibiscum, la începutul secolului III (presumat de maximă înflorire a mediului urban provincial daco-roman), este nu doar verosimil, ci și perfect încadrabil în contextul social-economic al întregului Imperiu. În fond, deși este situat într-o provincie periferică a Imperiului, Tibiscum este așezat în vecinătatea capitalei provinciale, pe un drum imperial important. Pe baza contextului politico-militar, riscăm să propunem și următoarea evoluție demografică a acestui centru de-a lungul secolului care a precedat generația Severilor (primul secol de funcționare urbană) și, respectiv, a secolului următor. Astfel, după configurarea sa ca nucleu de locuire în prima generație de după cucerire, ansamblul încă protourban de aici se va fi stabilizat pentru încă o generație în jurul valorii de 3-4 mii de locuitori, pentru ca de-a lungul următoarei jumătăți de secol, în primul rând datorită impulsului primit prin instalarea aici a celor trei unități militare deja menționate, să aibă parte de o creștere demografică moderată spre accentuată și, mai ales, constantă. Debutul așa-zisei epoci de anarhie militară nu va afecta semnificativ locuirea de la Tibiscum, motiv pentru care putem

¹⁷ Printre puținii cercetători de la noi care atrag atenția asupra ponderii excepționale a ceramicii de factură tradițional-autohtonă din centrele urbane ale Daciei Romane, în particular de la Tibiscum, se numără Doina Benea.

¹⁸ La data realizării site-ului Tibiscum.ro, aceasta era estimată la cca. 7 hectare, fiind însă posibil să fie ceva mai extinsă.

¹⁹ În termeni probabilist-statistici, ipoteza maximalistă este mai puțin hazardată decât pare la prima vedere, mai ales dacă ținem seama de posibilitatea (extrem de ridicată) ca o parte importantă a aglomerării urbane, mai exact centrul acesteia, să fi fost măturată în timp de viiturile râului Timiș.

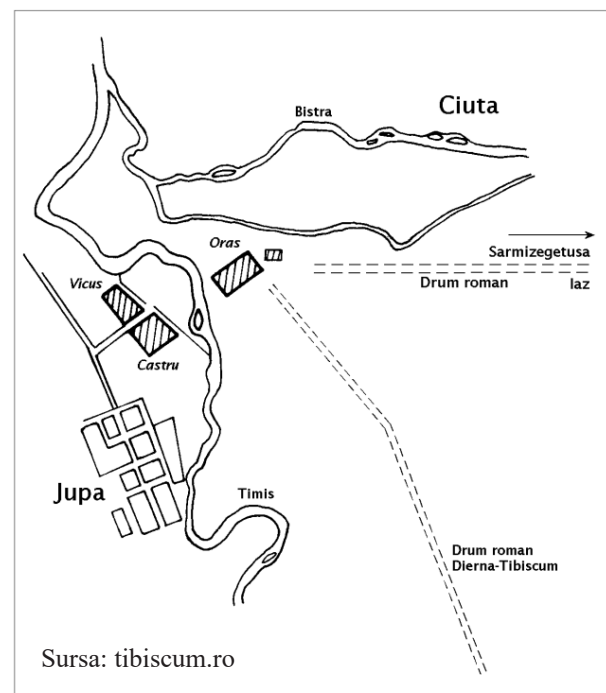
²⁰ Ponderare recomandată statistic pentru seriile mici de date liniare

²¹ Nivelul reconstituit este, exprimat statistic, de 10.000 locuitori plus-minus 20 procente.

prezuma că, de-a lungul îndelungatei și turbulentei domnii a lui Gallienus, dimensiunea demografică atinsă sub Severi se va menține relativ constantă, urmând să înregistreze un recul semnificativ doar în timpul domniei lui Aurelian, când, după cum se știe, zona de sus-vest a provinciei Dacia a fost afectată mai întâi de rebeliunea lui Felicissimus și abia într-un plan secund, mai puțin dramatic decât o presupunea modelul clasic al așa-zisei retrageri aureliene, de relocalizarea garnizoanelor din regiune. Orientativ (dar acest aspect trebuie să facă obiectul unor analize distincte), optăm să credităm ideea că, de la jumătatea

secolului IV și până la sfârșitul primei generații a celui următor – adică până la declanșarea conflictelor militare de anvergură dintre Imperiul și coaliția hunocratică – locuirea de tip urban de la Tibiscum s-a menținut la jumătatea maximului demografic atins sub Severi și că, ulterior, această locuire s-a perpetuat, în condițiile unei scăderi lente și continue, implicit și a unei ruralizări tot mai accentuate, cel puțin până la instalarea în regiune (de fapt, doar în vecinătate) a puterii avare.

În mod logic, Tibiscum constituia și polul de concentrare demografică al arealului său înconjurător – al zonei de polarizare, în termenii specific demografiei urbane, respectiv, dacă avem în vedere instituția juridico-teritorială asociată din epocă, a

territorium-ului municipiului. Trebuie să constatăm că, în exegeză, nu există un consens în cea ce privește întinderea teritoriului exclusiv²² subordonat administrativ centrului urban de pe Timișul Superior și nici dacă suprafața acestuia a fluctuat de-a lungul celor patru-cinci generații care au urmat desprinderii Tibiscum-ului din *territorium*-ul capitalei provinciale Ulpia Traiana Sarmizegetusa²³. Fără a ne pronunța asupra acestei probleme, optăm să luăm ca baza de analiză reconstituirea propusă de Doina Benea²⁴, care plasa limitele *territorium*-ului tibiscens înainte de Slatina-Timiș (sud), Porțile de Fier ale Transilvaniei (est-sud-est), Criciova (nord-est), cursul Mureșului (nord) și Ramna (vest).

²² Spre exemplu, Ioan Piso aprecia, pe baza informațiilor epigrafice referitoare la magistrații urbani, că acest teritoriu se întindea spre sud până la Praetorium, iar spre est până la Micia sau chiar Ampellum, în vreme ce Radu Ardevan plasa limitele teritoriale spre vest până la Bersobis, respectiv, spre nord-nord-vest, până în zona Receaș, opinând totodată că limita sudică era Pasul Domașnea, iar cea estică, Poarta de Fier a Transilvaniei. (Ștefănescu 2007, pg. 24)

²³ Evenimentul s-ar fi produs, apreciază majoritatea cercetătorilor, în contextul dobândirii de către Tibiscum a rangului de *municipium*. Opinia că, până la acel moment, Tibiscum a aparținut teritoriului administrativ exclusiv al capitalei provinciale este acceptată drept canon interpretativ (vezi și Protase 2010, pg. 63).

²⁴ Benea 2005, pg. 145-155

Din acest posibil teritoriu municipal, vom lua în analiză doar nucleul său de polarizare imediată, care corespunde cu Culoarul Timișului Superior (zona integrată în actualul județ Caraș-Severin), platoul Reșiței și Depresiunea Bistrei²⁵, plus teritoriul grupului de sate de la sud de actualul oraș Lugoj (cca. 3.000 de kilometri pătrați) – pe de o parte, din considerentul că, probabilistic, aici era concentrată cea mai mare parte a populației (eventuala extensiune nordică a *territorium*-ului până spre Mureș reprezentând un teritoriu de locuire permanentă rarefiată), pe de alta, pentru că doar arealul luat în analiză poate fi considerat ca exprimând efectiv sfera de polarizare a municipiului antic²⁶.

Pentru a iniția discuția privitoare la densitate de locuire din acest areal – în condițiile în care, avem a observa, nu avem indicatori direcți cu care să putem opera – vom formula mai întâi o prezumție de lucru: anume, că centrul urban Tibiscum nu putea concentra decât, cel mult, o treime din populația totală a *territorium*-ului propriu (a celui aici desemnat). Aceasta este, de altfel, o prezumție care ține cont de realitățile de geografie demografică ale Antichității europene (chiar euro-mediteraneene): cazurile în care un pol urban depășea în locuire, fie și cu puțin, spațiul înconjurător, erau excepționale, identificabile în general doar pentru localități ce se apropiau de sute de mii de locuitori – o situație pe care, în mod cert n-o putem descoperi niciunde în Dacia. Acceptând acest model, am avea, în cazul *territorium*-ului de la Tibiscum, o densitate oscilând între 8 și 14 loc/kmp, verosimilă, mai degrabă modestă decât semnificativă la scara epocii și contextului social-economic, dintre care 4 până la 8 loc/kmp în afara polului urban, în spațiul eminent rural. Vom încerca, în cele ce urmează să vedem în ce măsură descoperirile arheologice de până acum susțin o atare prezumție.

Potrivit datelor centralizate de Repertoriul Arheologic Național²⁷, în arealul mai sus delimitat au fost identificate următoarele categorii de localități: patru așezări cu fortificații, la Buceșnița²⁸, Cornuțel²⁹, Duleu³⁰ și Zăvoi³¹ (în ultimul caz fiind pus în evidență și un vicus asociat³²); șapte, posibil opt, așezări organizate pe lângă exploatare lito-miniere, la Borlova³³, Bucova³⁴, Jdioara³⁵, Marga³⁶, Valea Mare³⁷, Vârciorova³⁸, Visag (platou)³⁹ și,

²⁵ În termenii teritorial-administrativi actuali, este vorba de teritoriile municipiului Caransebeș, orașului Oțelu Roșu și comunelor Băuțar, Bolvașnița, Buchin, Buceșnița, Constantin Daicoviciu, Copăcele, Cornea, Glimboca, Marga, Păltiniș, Rusca Montană, Sacu, Turnu Ruieni și Zăvoi.

²⁶ În termeni de gestionare antropică a spațiului, acest areal asigură locuitorilor săi posibilitatea de a parcurge, pe jos, într-o singură zi-lumină, distanța dintre polul urban și cel mai îndepărtat colț locuibil.

²⁷ Repertoriul Arheologic Național fiind o bază de date în permanentă actualizare, precizăm că aici ne referim la situația existentă până la data de 10 mai 2019.

²⁸ RAN 51760.01/02/03

²⁹ RAN 3443.01. Identificat cu *Caput Bubali*.

³⁰ RAN 52810.03. O fortificație asociată a fost identificată în apropiere (RAN 52810.02).

³¹ RAN 54671.01. Identificat cu *Agnaviae*.

³² RAN 54626.01

³³ RAN 54.430.03, așezare minieră

³⁴ RAN 51.350.04, lângă cariera de piatră RAN 51350.02

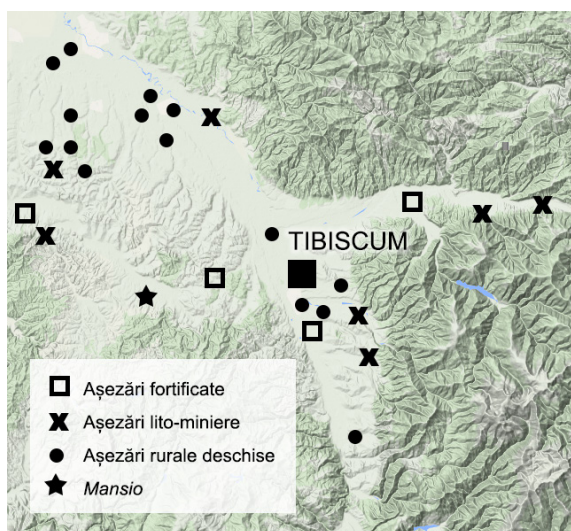
³⁵ RAN 156570.05, așezare asociată minei de fier RAN 156543.02

³⁶ RAN 53229.01, așezare cu stație/*mansio*, lângă mina RAN 53229.02

³⁷ RAN 52847.01, cu exploatare de aur asociată (RAN RAN 52847.02)

³⁸ RAN 51564.01, așezare asociată carierei de piatră RAN 51564.06

³⁹ RAN 159320.11, cu instalație metalurgică asociată (cuptor de redus minereul)

posibil, Tincova⁴⁰; cel puțin 20 așezări agrare, la Caransebeș⁴¹, Dragomirești⁴², Duleu (trei așezări rurale deschise)⁴³, Găvojdia (patru așezări rurale deschise)⁴⁴, Pietroasa Mare⁴⁵, Sat Bătrân⁴⁶, Turnu Ruieni⁴⁷, Valea Timișului⁴⁸, Vălișoara⁴⁹, Victor Vlad Delamarina (două așezări rurale deschise)⁵⁰, Visag (trei așezări rurale deschise)⁵¹ și Zăgujeni⁵²; nu în ultimul rând, o *villa rustica* la Criciova⁵³ și o stație/*mansio* la Brebu⁵⁴. Avem evidențiate așadar cel puțin 32 de puncte de locuire permanentă; or, cum investigațiile arheologice n-au fost (cel puțin până în această generație) de natură să identifice

toate așezările de epocă daco-romană, nu este lipsit de rezonabilitate să apreciem că numărul de puncte permanent locuite din perioada de interes va fi fost cel puțin dublu, într-un spațiu în care apogeul locuirii rurale, atins la începutul modernității preindustriale (secolul XVIII), a cunoscut un maximum de 90 de așezări concomitente.

Putem prezuma, astfel că, în *territorium*-ul municipiului antic Tibiscum (în sectorul acestuia de imediată învecinare, mai sus delimitat) au funcționat circa 60, la limită chiar 70 de așezări mai mult sau mai puțin rurale. Media de locuire pe care acestea ar fi trebuit să o atingă, pentru ca ansamblul să valideze condiția mai sus expusă a acestui model (respectiv, ca populația rurală din vecinătatea centrului urban de la Tibiscum să fie cel puțin de două ori mai mare decât a acestuia) este de 250-350 de oameni (50-60 familii nucleare, dacă avem în vedere doar populația civilă), un indicator care certifică, dacă nu altceva, măcar realismul modelului nostru de analiză.

Cu certitudine, acest nivel median de locuire este semnificativ depășit în fiecare dintre cele patru așezări fortificate: Buceșnița, Cornuțel și Zăvoi. Astfel, în ceea ce

⁴⁰ Aici a fost pusă în evidență doar exploatarea minieră RAN 53782.04

⁴¹ RAN 51029.03

⁴² RAN 158822.02

⁴³ Duleu-Dealul Foale RAN 52810.12, Duleu-Izvoru lui Traian - RAN 52810.16 și Duleu-Săliște - RAN 52810.13.

⁴⁴ Găvojdia I – RAN 157040.01, Găvojdia II – RAN 157040.02, Găvojdia III – RAN 157040.03 și Găvojdia IV – RAN 157040.04

⁴⁵ RAN 159302.03

⁴⁶ RAN 51029.40, așezare lângă care a fost descoperit și un templu (RAN 51029.05)

⁴⁷ RAN 54421.02

⁴⁸ RAN 51742.06

⁴⁹ RAN 51797.01

⁵⁰ V.V. Delamarina (terasă)- RAN 159268.02 și V.V. Delamarina-Valea Răchitei- RAN 159268.02

⁵¹ Visag - RAN 159320.11, Visag-Ciuca - RAN 159320.09 și Visag-Țarina - RAN 159320.08

⁵² RAN 51939.01

⁵³ RAN 156543.01

⁵⁴ RAN 51635.01. Este rezonabil să presupunem că o *mansio* putea exista doar în vecinătatea unei așezări.

privește castrul de la Zăvoi, o amenajare din pământ și piatră de mari dimensiuni (cca. 330 pe 330 metri), reținem că în vecinătatea imediată a acestuia a fost descoperit și un complex de construcții de tip domus⁵⁵, cu acesta fiind asociat și *vicus*-ul de la Voislova (posibila așezare *Pons Augusti*), în acest caz nefiind exagerat să presupunem că locuirea se apropia de mia de locuitori; o situație similară poate fi presupusă la Duleu, unde au fost identificate două fortificații, precum și o așezare civilă importantă. Similar, fortificația romană de la Buceșnița-Luncă, relativ întinsă, este asociată cu amenajări construite de cert sau prezumtiv uz militar în punctele Șes⁵⁶, Săliște⁵⁷ și Petroșnița⁵⁸, ceea ce sugerează o garnizoană de 200-400 de oameni, dar și existența altor puncte de locuire civilă (în afara așezării de la Vălișoara) în imediata vecinătate. De asemenea, garnizoana din castrul de la Cornuțel (prezumptiva așezare antică *Caput Bubali*) este estimată la cca. 250-300 de oameni⁵⁹. Locuiri peste medie sunt de presupus și în cele mai multe, dacă nu chiar toate așezările asociate unor activități neagricole (exploatare metalurgice, cariere de piatră ș.a.m.d.), dar și în cazul câtorva dintre așezările eminentemente agrare (agrare-pastorale) – un exemplu citabil fiind așezarea de la Duleu-Izvoru lui Traian, unde vatra de locuire pare să se fi întins pe mai mult de un hectar.

Fapt bine știut, Tibiscum nu a constituit, la scara provinciei Dacia Augusti, cel mai important centru urban, dar nici cel mai neînsemnat dintre acestea, astfel că – atât cât putem generaliza – putem considera densitatea de locuire din *territorium*-ul acestuia ca fiind suficient de aproape, în termeni statistici, de media vecinătăților urbane din spațiul daco-roman. Ne exprimăm aici opinia că o analiză mai detaliată a problemei va conduce la constatarea că estimările orientative privitoare la dimensiunea demografică a provinciei de la nordul Dunării (care nu alocă acesteia mai mult de un milion de locuitori pentru intervalul secolelor II-III) au fost cel puțin prudente.

Bibliografie selectivă

Volume

Benea 2016

Benea, Doina, *Istoria Banatului. Antichitatea*, Ed. Academiei Române, București

Davison 1989

Davison, D.P., *The Barracks of the Roman Army from 1st to the 3rd Centuries AD*, Ed. BAR, Oxford

Dixon-Southern 1992

Dixon, Karen R., Southern, Pat, *The Roman Cavalry. From the First to the Third Century AD*, Ed. BT Batsford, London

Erdkamp 2011

Erdkamp, Paul, *A Companion to the Roman Army*, Ed. Willey-Blackwell, Malden/Oxford

---

⁵⁵ RAN 54626.02

⁵⁶ RAN 51760.03

⁵⁷ RAN 51760.01

⁵⁸ RAN 51788.02. Turn de pază.

⁵⁹ Petru et alii 2001, pg. 113-115

Protase-Suceveanu 2010

Protase, Dumitru, Suceveanu, Alexandru (ed.), *Istoria Românilor*, vol II *Daco-romani, romanici, alogeni*, ed. a II-a revăzută și adăugită, Academia Română, Ed. Enciclopedică, București

Articole

Benea 2005

Benea, Doina, *Treitoriul rural al municipiului Tibiscum*, în *Apulum* XLII/2005, Ed. Muzeul Național al Unirii Alba Iulia, pg. 145-155

Benea 2008

Benea, Doina, *Ateliere militare în Dacia Romană (106-271)*, în *Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Timisiensis* nr. IX/2008, Ed. Centrul de Studii de Istorie și Arheologie Constantin Daicoviciu, Timișoara, pg. 376-388

Petru et alii 2001

Petru, Lungu, Hurduzeu, Nicu, Timoc, Călin, *Fortificații romane din Banat (I). Cornuțel*, în *Buletinul Cercurilor Științifice Studențești* nr. 7/2001, Ed. Universitatea 1 Decembrie 1918, Alba Iulia, pg. 113-115

Protase 2001

Protase, Dumitru, *Geneza orașelor în Dacia Romană*, în *Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Timisiensis* nr. IV/2001, Ed. Centrul de Studii de Istorie și Arheologie Constantin Daicoviciu, Timișoara, pg. 71-80

Protase 2010

Protase, Dumitru, *Organizarea administrativă*, în Protase-Suceveanu 2010, "Istoria Românilor", vol II *Daco-romani, romanici, alogeni*, ed. a II-a revăzută și adăugită, Academia Română, Ed. Enciclopedică, București, pg. 45-72

Protase 2010-b

Protase, Dumitru, *Organizarea militară*, în Protase-Suceveanu 2010, "Istoria Românilor", vol II *Daco-romani, romanici, alogeni*, ed. a II-a revăzută și adăugită, Academia Română, Ed. Enciclopedică, București, pg. 99-136

Ștefănescu 2007

Ștefănescu, Atalia, *Habitatul în provincia Dacia (orașe, pagi, sate, vici militares)*, în *Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Timisiensis* nr. VIII/2007, Ed. Centrul de Studii de Istorie și Arheologie Constantin Daicoviciu, Timișoara, pg. 23-34

Timoc 2004

Timoc, Călin, *Primele locuințe civile de la Tibiscum-Jupa*, în *Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Timisiensis* nr. VI/2004, Ed. Centrul de Studii de Istorie și Arheologie Constantin Daicoviciu, Timișoara, pg. 379-384

Timoc 2007

Timoc, Călin, *Barăcile soldaților romani de la Tibiscum*, în "Analele Banatului" serie nouă, XV/2007, pg. 85-96

Webografie

RAN – Repertoriul Arheologic Național

<http://ran.cimec.ro/>, 25.04.2019

Teodor 2017

https://www.academia.edu/34357924/Demografie_frontalier%C4%83_%C3%AEn_Muntenia_de_vest_a_secolului_al_III-lea, 20.04.2019

Tibiscum.ro

<https://tibiscum.uvt.ro/>, 15.04.2019